

VLADIMÍR SMÉKAL

ČLOVĚK UPROSTŘED SPOLEČENSKÝCH ZMĚN

Jednou ze základních potřeb člověka je touha po struktuře a po smysluplnosti života. Lidé znejistí, když nedokáží rozpoznat, kde se nacházejí a co je čeká. Proto události, v nichž se zauzlují dlouho nefešené rozpory nebo mění obvyklé instituce a rozpadají opěrné body ve společnosti, vyvolávají v mnoha lidech úzkost, napětí a zmátek. Jen lidé s vyšší hladinou orientace na vzrušení jsou

v takových situacích ve svém životě. Většina z nás si kladě řadu otázek, jako např.: Co bude dál? Co se stane se mnou? Kde je moje místo? Co mám dělat? — A protože v době převratných událostí nyní žijeme, podíváme se očima psychologie na svou lidskou situaci a pokusíme se objasnit, co lidé prožívají a dělají, a proč tomu tak je. Nepůjde nám při tom ani tak o to, co o naší době soudí poli-

tolog, sociolog či historik, ale jak ji vidí psycholog, tedy o pohled z pozice účastníka společenského dramatu.

Zamysleme se však nejdříve, co je obecně charakteristické pro období klidu a změn. Na první pohled je období klidu dobou stability a řádu. Z časové perspektivy v ní však můžeme rozlišit fázi vzestupu a upevňování vydobytých hodnot,

fázi více méně setrvačného udržování získaného a fázi vnitřního rozkladu. Tuto třetí fázi, která bezprostředně předchází změnám – i když může trvat dost dlouho – ovšem oficiální propaganda odmítá vidět realisticky, a zamlžuje ji slovy o „vnitřních a vnějších nepřátelích, kteří se neúspěšně pokoušejí mařit neutuchající rozvoj“. Kritici naopak poukazují na rostoucí „stagnaci“, hovoří o „době

temna", o „časech zažíva pohřbených“ atd. Většina lidí se v této fázi dostává do stavu jakéhosi polospánku. Svět je jasně a přehledně rozčleněn milníky svátků a oslav probíhajících podle neměnného scénáře. Každý ví, co může a co nesmí dělat. Pro konformní a oportunisty, pasivně přizpůsobivé jedince je to svět jistot, který jim umožňuje postupovat na žebříčku kariéry často až za hranici jejich kompetence a dává jim řadu materiálních i jiných výhod. Pro duchy tvořivé, podnikavé a svobodomyšlné je to naopak situace „stojatých vod“, která je dráždí a podněcuje ke stálému přezkumování hranic možného, což pochopitelně stupňuje represe ze strany moci. V dobách klidu se většinou na výsluní moci ocitají lidé hledající jistotu a bojící se změn, lidé rigidní (povahově strnutí), lidé průměrných schopností a konzumního charakteru. Příležitost k výkonu moci stále častěji dostávají lidé konzervativní, netvořiví, nebo i ti, kteří na počátku sice měli revoluční ideály, ale vzdali se jich buď z pohodlnosti nebo z obav o ztrátu příležitosti. Životní dynamika mocných stále více ochabuje, jsouc ukolébána zdánlivou neměnností vnější situace.

Období společenských změn probíhá jako krize. V takových časech třibení (jak můžeme termín „krize“ doslovně přeložit) jsou ze svého klidu vytrženi i lidé lhostejní a každý musí zaujmout nějaký postoj, buď pro, nebo proti. Podstatné je, že krize polarizuje lidi různě – v závislosti na jejich vztahu k moci a otevřenosti změnám. Jedněm šance bere a druhým je dává. Proto se v takových dobách vyjevují i skryté stránky lidské přirozenosti a odkrývají dosud netušené možnosti v zasutých a potlačovaných vrstvách osobnosti. Mnozí lidé jsou překvapeni tím, co v sobě nebo v druhých objevují.

Rozmanitost reakcí lidí na společenské změny vede psychology k otázce, zda všichni mají jednu společnou přirozenost, která rozhoduje o tom, co prožívají a jak se chovají, anebo zda se lišíme svým bytostným založením, proporcemi „nadání k dobru a zlu“. Moderní psychologie přijímá spíše toto druhé stanovisko, neboť pomocí něho lze snadněji objasnit různou míru tvrdosti či tolerantnosti sociálně politického jednání lidí, různou míru chytrosti či mravnosti při realizaci politických rozhodnutí. Z hlediska perspektiv výchovy k politické kultuře je jisté na místě klást si otázku, s jakými charakteristikami východí osobnosti tyto rozdíly souvisejí a v jak širokém rozsahu jsou ovlivnitelné.

Švýcarský historik 19. stol. Jacob Burckhardt, nazývaný jedním z „nejmoudřejších Evropanů“, tvrdil, že v lidech je silný sklon k velkým periodickým změnám; a ať už jim dáme jakýkoliv stupeň průměrného štěstí, jednoho dne zvolají, že se nudí. Velké sociálně politické a ekonomické změ-

ny, které prožíváme jako „přestavbu“ či „obrodu společnosti“, rozhodně nelze objasnit jako reakci na stav nudy. Kdybychom už v rámci systémové analýzy těchto změn chtěli položit důraz na podíl lidské subjektivity, spíše bychom zdroj energie změn mohli hledat v obecné touze lidí po důstojném životě. Jedním ze sociálně psychologických předpokladů revolučních změn, které v Československu byly zahájeny koncem roku 1989, je patrně i generační konflikt, podmíněný však politickým charakterem období stagnace.

Lidé svou činností a sociálním jednáním vytvářejí své sociálně psychologické životní podmínky, které strukturují čas a prostor jejich života. Když tyto podmínky ztuhnou do ztrnulých forem a přestanou sloužit životu – což lze popsat jako proces byrokratizace, odcizení lidem, ritualizace a zpanštnění – vzniká napětí mezi vnitřními potřebami člověka na jedné straně a možnostmi je uspokojit na straně druhé. Psychologicky jde o složité předitivo souvislosti a závislosti vnitřního (osobních předpokladů) a vnějšího (sociálně politické situace). Generace, která stagnaci vytvořila a žije v ní, si ji neuvědomuje nebo ji dokonce brání jako výsledek „revolučních vymožeností“, protože daný stav uspokojuje nejen potřeby struktury a řádu, ale i jistoty, bezpečí a uznání. Avšak nastupující generace si chce své místo v životě vytvořit podle svých představ a svou vlastní aktivitou a naráží na bariéry ustálených pozic, zvyklostí, nařízení. To, co zpočátku vypadá jen jako generační konflikt, reflektovaný často v rovině morální, světonázorové a kulturní (zde např. spor o preferenci hudebních žánrů), vyjadřuje hlubší svár různých pojetí místa člověka ve světě, jeho práva na sebevyjádření, na svobodu vytyčování cílů a zejména na volbu prostředků jejich dosahování. Zdá se, že jde o zákonitý proces, jímž procházejí všechna společenství ve dvacetiletých až třicetiletých cyklech (což odpovídá směně generací). Tento rozpor je pochopitelně prožívaný a řešený daleko ostřeji v totalitních systémech než v demokracii.

Lze najít nějaké obecné znaky prožívání a jednání lidí v situacích společenských změn? Není stránky osobnosti, která by nebyla krizí dotčena, počínaje fyzickou zdatností a zdravotním stavem a konče etickou rovinou našeho bytí. Lidé však na převratné události reagují pochopitelně různě, a to v závislosti na svém povahovém založení, zájmech a podle svého místa v soustavě společenských vztahů.

Rozsah této stati nedovoluje široce objasnit, jak je možné, že u některých lidí propukají pod vlivem krizí psychické a psychosomatické nemoci, u jiných naopak ustupují i úporné choroby a patologická závislost na alkoholu či drogách. Spíše než zúžení nebo rozšíření možností seberealizace zde asi hraje roli, k jakému typu orientace vůči

zátěží daná osobnost patří. Lidé, u nichž se zafixovala „naučená bezmocnost“, tedy pocit, že svým jednáním nemohou ovlivnit ani svou situaci, ani události kolem, podléhají zhroucení daleko snadněji. Naproti tomu lidé se silnou „hledačskou aktivitou“ či orientací na úkol, dovedou snáze najít východisko a produktivní způsob jednání i v situaci, kdy se hroutí jejich svět, nebo kdy se naopak otvírají netušené možnosti.

Jedním z hlavních znaků období stagnace je jednorozměrnost. Svět strnulé neměnnosti lidem předkládá hotová řešení všech problémů i návody, jak cítit, myslet, jednat a mluvit. Každé nestandardní hledání či rozhodování a řešení bylo naopak trestáno jako nebezpečné. Tato okolnost způsobuje, že lidé dnes nevědí, jak se chovat v situacích, které nabízejí různé možnosti výkladu i různé způsoby jednání, aniž by předem bylo známo, co je nejlepší. Tak se stává, že ve světě otvírajících se možností pocítujeme nerozhodnost až bezradnost. Nezbytnou podmínkou rozvoje politické kultury je učit se svobodnému jednání jako souboru dovedností dělat to, co je žádoucí, prosociální a konstruktivní. Znakem malé kulturnosti naopak je, považujeme-li svobodu za možnost dělat cokoliv.

O kvalitě a zralosti sociálně politického jednání rozhoduje, zda v člověku převažuje touha po moci, nebo úsilí o realizaci spravedlnosti, zda je spíše sobecký, nebo obětavý, zda je převážně neschopný, nebo kompetentní, abychom uvedli jako příklad jen několik důležitějších polarit vlastností. Problémem každé moci je, že přitahuje lidi posedlé přáním ovládat druhé, ale také přísluhovače, kteří nemají svůj názor, a lidi neschopné, kteří cestou moci chtějí získat uznání nebo aspoň blahobyt. Zdravá společnost potřebuje, aby moc vykonávali lidé čestní, opravdoví a moudří, lidé, kteří jdou za ušlechtilým ideálem.

Specifické osobnostní charakteristiky se liší podle postavení lidí na různých místech žebříčku moci. Ti, kteří odcházejí z mocenských pozic, pocítují podle svého založení zlost a nenávisť k těm, kteří je moci zbavili, a pak většinou myslí na odvetu; někteří také prožívají pocity viny, dokáží-li realisticky nahlédnout výsledky svých činů, a pak usilují o odčinění svých omylů. Moc však zaslepuje a snižuje umění vyhodnocovat morální důsledky jednání. Lidé přehlížení nebo dokonce odcházející moci pronásledováni, prožívají v dramatických událostech společenských změn směr obav a nadějí, pocity zadosťučnění a odpuštění. I oni však mohou podlehnout pokušení odroagovat minulé křivdy bez ohledu na vnitřní předpoklady, mnozí by chtěli negovat vše, co bylo v uplynulém období vytvořeno.

Osud každé revoluce a východisko z každé společenské krize z psychologického hlediska závisí na tom, zda se podaří vytvořit takový systém společenské kontroly moci, aby na ni nemohli participovat lidé rigidní, neschopní, sobečtí, bezohlední a nezodpovědní, resp. lidé posedlí mocenským komplexem. K tomu je zapotřebí nejen moudrého rozložení moci mezi reprezentanty různých hnutí a různých politických sil, ale i nalezení způsobu, jak zamezit tomu, aby se určitá skupina lidí definitivně usadila ve vedoucím postavení. Dlouhodobě to předpokládá výchovu k zodpovědnosti, uvážlivosti a úctě k osobnosti druhého, což jsou podle našeho názoru vlastnosti, které tvoří jádro demokratického charakteru lidí. Jak toho dosáhnout, to už v kompetenci psychologie není. Jde však o oblast, kde se psychologie těsně setkává jak s politikou a právem, tak s etikou a praxí výchovy. Vyslovujeme naději, že poznatky a výzkumné výsledky těchto věd budou v demokracii daleko více využívány, než tomu bylo dosud.

Foto u článku: Vít Madr

